

دریافت مقاله: ۹۱/۰۳/۲۰

پذیرش مقاله: ۹۲/۰۲/۲۲

تداوم کار کرد؛ رویکرد غالب مداخلات حفاظتی در مسجد جامع اصفهان

گونه‌شناسی و تبیین رویکرد مداخلات حفاظتی از ابتدای شکل‌گیری مسجد تا دوره قاجار*

احمد امین پور** محمد رضا اولیاء*** محسن عباسی هرفته**** مائده کلانتری*****

چکیده

مسجد جامع اصفهان به‌عنوان یکی از قدیمی‌ترین بناهای ایران که همچنان زنده و پویا است، تجربه‌ای گرانبها از حفاظت بومی را در خود دارد. مستندبر تصریح استانداردهای جهانی حفاظت، این تجربه می‌تواند به ارتقای حفاظت امروز در ایران یاری‌رساند. از این رو، پرداختن بدان امری ضروری به‌شمار می‌رود که تاکنون کمتر به آن توجه شده‌است.

از سوی دیگر، امروزه در گستره جهانی حفاظت و پیرو آن در ایران، مقوله مداخلات حفاظتی و کم و کیف آنها موضوع بحث‌ها است آن‌گونه که چالشی جدی قلمداد می‌شود. به همین دلیل نگارندگان در پژوهش حاضر، با تمرکز بر مداخلاتی که با انجام آنها مسجد جامع اصفهان تا به امروز حفاظت شده و با رجوع به شواهد برجای مانده از این مداخلات، در بازه زمانی شکل‌گیری مسجد اولیه (سده دوم ه.ق.) تا پایان دوره قاجار، درصدد پاسخ‌گویی به این پرسش هستند که در گذشته برای مداخلات حفاظتی مسجد جامع اصفهان، بیشتر چه رویکردی کاربرد داشته‌است. روش تحقیق به کاررفته در مقاله پیش‌رو، نظریه مبنایی Grounded Theory استراس و کوربین است. با بهره‌گیری از این روش تحقیق و کدگذاری مداخلات شناسایی شده، در نهایت سازگاری مسجد با شرایط جدید در هر دوره با هدف تداوم کارکرد آن، به‌عنوان رویکرد غالب مداخلات معرفی شد. به‌تعبیر دیگر، امکان ایفای نقشی فعال از سوی مسجد در گستره جامعه، معیار اصلی انجام مداخلات بوده‌است. سبب محوریت این رویکرد هم، اصالت کارکرد در معماری گذشته است که پیرو آن در حفاظت گذشتگان نیز این امر دنبال می‌شود. در کنار این رویکرد اصلی دو رویکرد جنبی؛ رویکرد اعتقادی در مداخلات مردمی و سیاسی در مداخلات حکومتی هم، شناسانده شده‌است.

کلیدواژگان: مسجد جامع اصفهان، حفاظت، مداخله حفاظتی، کارکرد مسجد.

* این مقاله، برگرفته از بخشی از رساله دکتری آقای محسن عباسی هرفته باعنوان "تبیین سنت حفاظت مساجد جامع" با راهنمایی آقایان دکتر مهدی حجت و دکتر احمد امین پور و بخشی از رساله کارشناسی‌ارشد خانم مائده کلانتری باعنوان "نقدی بر مرمت‌های معاصر مسجد جامع عتیق اصفهان از منظر حفاظت از ارزش‌های بنا" است.

** استادیار، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اصفهان.

*** عضو بازنشسته هیأت علمی دانشگاه یزد.

**** دانشجوی دکتری مرمت ابنیه، دانشگاه هنر اصفهان.

***** دانشجوی کارشناسی‌ارشد مرمت و احیای ابنیه و بافت‌های تاریخی، دانشگاه هنر اصفهان.

m.abbasi@au.ac.ir

مقدمه

حفاظت، کاری است که قصد دارد با مداخله در روند زندگی طبیعی اثر، میزان فرسودگی آن را به کمترین اندازه ممکن کاهش دهد و با جبران کمبودهای پیش‌آمده احتمالی، موجبات تداوم حضور فعال و مؤثر بنا را فراهم آورد (Coremans 1969: 15; Urbani 1996: 253; Feilden 2003: 10). بنابراین مداخله حفاظتی از این منظر، کاری است که نهایت آن افزایش عمر اثر، حفاظت، است (براندی، ۱۳۸۷: ۳۷) که از طریق اقدامات حفاظتی این مداخلات صورت می‌گرفته‌است. گذشته معماری ایران، مداخلات بسیاری از این دست را به‌خود دیده‌است. در معماری ایران، بنایی را قرن‌ها سرپا نگه می‌داشته‌اند (آیت‌الله زاده شیرازی، ۱۳۶۰: ۱۵۵) که این امر به‌واسطه مداخله در روند طبیعی حیات بنا انجام می‌شده‌است. چنین کاری تا بدانجا ادامه می‌یافت که بناهای تاریخی ایران که تا به امروز برجای مانده‌اند، مجموعه‌ای از مداخلات کالبدی را در طول زمان در خود گردآورده‌اند. رابطه معناداری میان این مداخلات و عمر طولانی بناهای باقی‌مانده تا به امروز بناهای تاریخی، وجود دارد تا آنجا که در فرهنگ حفاظت نوین، مرز میان مداخله و حفاظت بسیار کم‌رنگ‌ترسیم می‌شود (House of Lords, 2006: 11; Avrami, Mason, and de la torre, 2000: 3; Icomos 2000 براندی، ۱۳۸۷: ۳۷ و ۷۹).

بنابراین امید می‌رود با شناخت مداخلات، انواع و رویکردهای موجود در پس آنها، به شناخت گونه‌ای از حفاظت رسید که بناهای تاریخی با تحقق یافتن این امور، واجد ویژگی تاریخی بودن گردند. ضرورت و اهمیت فهم این نسخه بومی در تاریخ حفاظت کشور، برای ارتقای حفاظت نوین در ایران، آشکار است لیکن، وقتی بر آن تأکید می‌شود که امروزه نبود نسخه بومی حفاظت، از معضلات حفاظت آثار تاریخی در ایران به‌شمار می‌رود (Icomos, 1964; Icomos, 1999). یکی از راهکارهای مهم در زمینه بومی‌ساختن حفاظت که مجامع جهانی هم بر آن تأکید ویژه‌ای دارند، رجوع به تجربه‌های موفق در گذشته هر سرزمینی است (Hojjat, 2009: 123). بنا بر آنچه بیان شد مقاله پیش‌رو، بر این میناهد گذاری شده تا از دریچه شناخت و تحلیل مداخلات حفاظتی به شناخت بخشی از دانش حفاظت گذشته در قالب مراجعه به یکی از برجسته‌ترین و دیرپاترین نمونه‌های موردی، مسجد جامع اصفهان، برسد. چراکه، این مسجد از نمونه‌های موفق و منحصر به فرد در این زمینه است. از این‌رو در این پژوهش تلاش نگارندگان بر آن بوده تا به این پرسش پاسخ‌دهند که

رویکرد غالب مداخلات حفاظتی در این مسجد در گذشته، چه بوده‌است.

در واقع، پاسخ به این پرسش می‌تواند بخشی از مشخصات و ویژگی‌های حفاظت بومی را در ایران را تبیین کرده و راه را برای بهره‌مندی از این گونه حفاظت برای ارتقای حفاظت نوین از بناهای تاریخی، در کشور هموار خواهد کرد. زمان مورد بررسی، انتهای بازه زمانی دوره قاجار تا جریان متجدد حفاظت است چراکه جریان حفاظت از این دوره به ایران وارد می‌شود و سبب می‌شود جریان فهم دانش، حفاظت بومی را با التقاط مواجه‌نکند.

این پژوهش با شناخت و تحلیل مداخلات به‌عمل آمده در بنا با بهره‌گیری از روش نظریه مبنایی که قابلیت مطلوبی را درباره کدگذاری داده‌ها دارد و با تمرکز بر منابع مکتوب معاصر در مرحله اول به شناخت صفات، ابعاد و گونه‌شناسی مداخلات حفاظتی تاریخی در مسجد جامع اصفهان رسیده‌است. در مرحله بعد، با تحلیل آنها به فهم رویکرد یا رویکردهای غالب در انجام این مداخلات دست یافته‌است. در نهایت، به‌منابه آنچه در افق مقاله مورد نظر است، ضمن گردآوری دانش حفاظت بومی، از دانش به‌دست آمده برای حفاظت از سایر آثار معماری ایران، ارتقای آنها و دستیابی به نسخه بومی حفاظت بهره‌گرفته‌است. در انتها، باید افزود که با پرسش و هدف بیان‌شده در این مقاله تاکنون، تحقیقی روی بناهایی تاریخی ایران از جمله مسجد جامع اصفهان انجام نشده‌است. باین حال مطالعات صورت پذیرفته درباره این بنا که در بخش روش تحقیق هم بدان‌ها اشاره شده، دست‌مایه اصلی این پژوهش بوده‌است.

روش تحقیق

در بخش نخست تحقیق که گردآوری و توصیف مداخلات انجام‌شده مورد نظر است، بنا بر اینکه منابع تحقیق در زمره منابع مکتوب هستند با شیوه کتابخانه‌ای، داده‌ها گردآوری شده‌اند. منابع موجود در این زمینه در سه بخش؛ اسناد و متون تاریخی، آثار مکتوب پژوهشگرانی که توصیف، جمع‌بندی و تحلیلی از این متون داشته و یافته‌های به‌دست آمده از مشاهدات میدانی متخصصین و کاوش‌های باستان‌شناسی دسته‌بندی شدند. بخش بعدی که هدف از انجام آن، تحلیل داده‌ها و آرایش مفهومی آنها برای طرح مفاهیم جدید و مبتنی بر جنس موضوع و داده‌های گردآوری شده، از راهبرد کیفی به‌عنوان راهبرد کلان تحقیق بهره‌گرفته شده‌است. تمرکز این تحقیق بر دسته‌ای از مفاهیمی است که از متن

این مداخلات در قالب یک نظام دسته‌بندی، کدهای محوری مداخله، تشریح خواهد شد.

گونه‌بندی مداخلات کالبدی در مسجد

میان مداخلات متنوع شناسایی شده با قابلیت مطلوبی که روش نظریه مبنایی را در اختیار می‌گذارد، ارتباطات معناداری پیداشد. این ارتباطات در نهایت، حاصل رفت و برگشت‌های صورت گرفته بین کدهای شناسایی شده و تحلیل ارتباطات یادشده میان آنهاست که منجر به دسته‌بندی مداخلات در قالب چهار گونه اصلی، کدمحوری، شد. چونکه موضوع اصلی مقاله حاضر مداخلات حفاظتی است، گونه‌بندی مداخلات (کدها)، براساس نوع تعامل آنها با ساختار موجود^۷ (کدهای تعاملی) انجام شده‌است. تعاملی که سرانجام سبب حفاظت از این ساختار گردیده است. افزون بر اینکه شناخت کرم و کیف این تعامل می‌تواند در ایجاد تصویر و تصویری درست از حفاظت یک ساختار تاریخی، نمونه موردی مسجد جامع اصفهان، نقشی اساسی داشته‌باشد.^۸ این گونه‌بندی نتیجه، سه مرحله کدگذاری؛ باز، محوری و انتخابی است که به‌صورت رفت و برگشتی انجام شده‌است. طی این سه مرحله، مداخلات شناخته‌شده از منابع تحقیق در فرجام کار برحسب خصوصیاتشان^۹، پائین کدهای انتخابی یادشده جای گرفته و دسته‌های^{۱۰} زیر را تشکیل داده‌اند.

- مداخله و تخریب ساختار موجود

به‌سبب حرمت خاص مسجد و جایگاه ویژه آن نزد مردم و پیرو آن حکومت‌ها که عموماً در پی به‌دست‌آوردن جایگاه مردمی بوده‌اند؛ این چنین مداخلاتی معدود هستند و به حوادث طبیعی و غیرمترقبه، جنگ‌ها و پیامدهای ناشی از آنها، اختلافات مذهبی و اعتقادی و گاه اختلافات سیاسی محدود می‌شوند. هرچند، این مداخلات در زمره مداخلات حفاظتی جای نمی‌گیرند لیکن، سخن گفتن درباره آنها به‌دلیل اهمیتی بوده که پاسخ‌گوی مشکلات واردآمده بر مسجد، در انجام مداخلات بعدی هستند.

- تخریب به‌سبب حوادث طبیعی و غیرمترقبه

زلزله و آتش‌سوزی از مهم‌ترین عوامل مخرب این دسته در مسجد هستند. زلزله‌ای که سده سوم یا چهارم هـ.ق. رخ داد، باعث ویرانی بخش‌های مختلفی از این مسجد شد (گالدیری (ب)، ۱۳۷۰: ۲۲) همین‌طور، آتش‌سوزی سده سوم هـ.ق.، آسیب‌های بسیاری را بر بدنه مسجد جامع به‌ویژه پوشش چوبی آن وارد ساخت (آیت‌ا... زاده شیرازی و دیگران ۱۳۵۸: ۲۰).

و زمینه تاریخی بنا استخراج‌گردیده و کم و کیف مداخلات انجام‌شده در آنها را بررسی می‌کند. به‌بیانی دیگر، این اطلاعات برخاسته از موضوع تحقیق هستند که مفاهیم یا نظریات جدید را شکل می‌دهند. از این‌رو برای تحلیل داده‌ها، روش تولید نظریه مبتنی بر زمینه یا نظریه مبنایی^۲ که از روش‌های کارآمد تحلیل و تولید مفاهیم در حوزه معماری است، به‌کار گرفته شده‌است. سپس بنابر روش یادشده و مطالعه منابع مربوط، کدگذاری و الصاق برچسب‌های مفهومی به هر یک از مداخلات که به کیفیتی (صفتی) یا کمیتی (بعد) از مداخله در مسجد اشاره‌دارند و تحلیل و دسته‌بندی چندباره آنها به استخراج نتیجه، شناخت کدهای غالب و اهداف و رویکردهای مرتبط با آنها، پرداخته خواهد شد.^۴ بدین ترتیب، روبه این بخش تحقیق از جزء به کل یا همان استقرایی است.^۵

مسجد جامع اصفهان گنجینه‌ای از مداخلات کالبدی

در تمام مکان‌های مقدس اسلامی عملیات ساختمانی، کارهای تکمیلی و گاه تزئینی به‌صورت مستمر بوده‌است (گرابار، ۱۳۸۵: ۱۲۱). این امر، همان تداوم مستمر مداخلات کالبدی در این بناها از لحاظ کالبدی است که ضامن پایداری آنها در طی زمان است. مسجد جامع اصفهان نیز از این قاعده جدا نیست به‌گونه‌ای که، به انواع شکل‌ها دست‌خوش مداخلات گونه‌گون قرار گرفت و تغییر کرد (همان: ۴۹). این مسجد، در طول تاریخ ساخت مسجد اولیه (سده دوم هـ.ق.) تا پایان دوره قاجار، بازه زمانی موردنظر این پژوهش، مجموعه‌ای کم‌نظیر و پیوسته با مداخلات متنوع کالبدی است (افشار نادری، ۱۳۸۰: ۵۷). از این جهت، میان سایر بناهای دوره اسلامی به‌طور عام و مسجدهای ایران به‌گونه خاص بی‌بدیل می‌نماید. این امر تا بدانجاست که به‌سبب مداخلات فراوانی که در آن صورت گرفته، لقب دائره‌المعارف و موزه زنده معماری ایران را بر آن نهاده‌اند (جبل عاملی، ۱۳۸۷؛ آیت‌ا... زاده شیرازی، ۱۳۸۶ و افشار نادری، ۱۳۸۰: ۵۷). تعمیر، بازسازی، نوسازی و حتی تخریب جزء و کل مسجد، همگی مجموعه‌ای از مداخلات رایج در این بنای هزار و دویست ساله است که برآیند آنها شاکله‌ای است که به‌عنوان مسجد، امروز زنده و فعال است. از میان مداخلات شناخته‌شده در روند این تحقیق، ده‌ها موضوع مداخله (کد) متفاوت، در مسجد جامع شناسایی شده‌است. براساس مداخلات (کدهای) شناسایی شده و تحلیل و دسته‌بندی آنها، وجود چهار کد محوری میان مداخلات شناخته‌شده، آشکار است. در ادامه،

- تخریب به سبب عوامل انسانی

در این حوزه، مداخلات در بنا به سوی جنگ‌ها و منازعات سیاسی و مذهبی است. یکی از مهم‌ترین جنگ‌هایی که به مسجد جامع آسیبی جدی رساند، هجوم ترکان سلجوقی به اصفهان بود. «طغرل سلجوقی را خاطر به تصرف اصفهان متعلق شد... اصفهان را تا زمستان حصار داد که مردم ناچار به سوزاندن چوب‌های مسجد جامع شدند. به سال چهارصد و چهل و دو.» (جابری انصاری، ۱۳۷۸: ۱۱۱ و ۱۸؛ گدار و دیگران، ۱۳۷۱: ۴۲).

برخی از منازعات و پیرو آنها، مداخلات ویرانگر در مسجد به سبب اختلافات عقیدتی رخ داده است. این مداخلات در بیشتر موارد، کلی و ساختاری نبوده آن چنان که گاه، به حذف یا الحاق کتیبه‌ای محدود می‌شده است.^{۱۱} برای نمونه، «در چهار گوشه راهروی شمالی ایوان شرقی به ترتیب اسامی خلفای راشدین؛ ابوبکر، عمر، عثمان و علی نوشته شده است. سه نام اولی تقریباً خوانا نبوده چون آجرهای آن به شدت صدمه دیده و گویا با ضربات تیشه آنها را محو کرده‌اند. به نظر می‌رسد این، تنها موردی است که ما تخریب عمدی نوشته‌ای را در تمام مسجد شناسایی کرده‌ایم. نمونه‌های زیاد دیگری از نوشته‌ها در مسجد وجود دارد که تنها با یک لایه کاهگل و گچ کاملاً پوشیده و مخفی شده است» (گالدیری (الف)، ۱۳۷۰: ۵۵)، (تصویر ۱). البته باید یادآور شد که در این میان، حمله شافعی‌ها و تخریب بخشی از مسجد سده پنجم ه.ش. (افشار نادری، ۱۳۸۰: ۶۰)، همچنین، آتش‌سوزی فرقه باطنیه در سال ۵۱۵ ه.ق. (ابن اثیر، بی تا: ۱۵) که به شاکله مسجد صدمات بسیاری وارد آورد، از آسیب‌های پیشین شدیدتر بوده و ساختار مسجد را با لطمات جدی مواجه ساخته‌اند. منازعات سیاسی و مذهبی افزون بر اینکه، آسیب‌های مستقیم بر شاکله مسجد وارد می‌کردند چون که تضعیف نظام اجتماعی

و ایجاد رکود در جامعه را هم موجب می‌گشته‌اند، به گونه غیرمستقیم نیز، جریان مورد نیاز برای زنده نگه داشتن مسجد را با مشکل مواجه می‌کردند (دهقان نژاد، ۱۳۸۶: ۴۱ و ۴۲). برای نمونه، ویرانی شهر اصفهان در سده هشتم ه.ق.، به دلیل منازعات مذهبی و حمله مغولان، روند مداخلات حفاظتی را در مسجد مخدوش کرد (ابن بطوطه، ۱۳۶۱: ۲۱۱؛ دهقان نژاد، ۱۳۸۶: ۴۱). روشن است که مداخلات ویرانگر نه تنها به روند تطویل عمر مسجد کمک نکرده بلکه بدان آسیب هم رسانده است. باینکه مداخلات ویرانگر از زمره موارد کدگذاری این تحقیق به شمار نمی‌روند باین حال، مطالعه و گردآوری شدند چراکه، پیامد آسیب‌های وارد شده به سبب آنها، مداخلاتی بوده که به حفاظت مسجد منجر شده است که در ادامه بدان‌ها اشاره خواهد شد.

- مداخله و تثبیت ساختار موجود

این دسته از مداخلات برای نگهداری بنا در برابر عوامل آسیب‌رسان مانند: روبیدن برف بام‌ها، پاک‌سازی ناودان‌ها، نظافت بنا، لوله‌کشی و تمهیدات تأسیساتی در بنا است (گالدیری (ب)، ۱۳۷۰: ۳۶).

تعمیر عناصر فرسوده، مواردی همچون: تعمیر دیوار خشتی سده سومی محیطی مسجد (گالدیری (الف)، ۱۳۷۰: ۱۴)، تعمیر ایوان جنوبی زمان شاه عباس دوم و شاه طهماسب اول و تجدید سنگ‌فرش مسجد در سده یازدهم ه.ق. است (آیت ا... زاده شیرازی و دیگران، ۱۳۵۸: ۲۶).

استحکام‌بخشی و بازسازی اجزای فرسوده مواردی مانند: استحکام‌بخشی جرزهای ایوان جنوبی و شرقی (گالدیری (ب)، ۱۳۷۰: ۳۸)، (تصویرهای ۲ و ۳)، بازسازی مقرنس‌های ایوان جنوبی سده نهم ه.ق. (معماریان، ۱۳۸۹: ۵۸) و اندود سطوح چداره‌های داخلی است (گالدیری (الف)، ۱۳۷۰: ۴۳)، (تصویرهای ۴-۶).

تصویر ۱. نام خلفای اهل سنت و محل تیشه‌هایی که بعداً برای تخریب این اسامی بجز نام حضرت علی (ع) دیده می‌شود. استحکام‌بخشی جرز ایوان‌ها (نگارندگان).
تصویرهای ۲ و ۳. بدنه مجاور ایوان جنوبی و بدنه ایوان شرقی، پسر کردن دهانه‌ها برای نگارندگان).

به روندی طولانی نیاز داشته^{۱۲} و گاه مشکلات اقتصادی، قحطی، بروز جنگ‌ها، منازعات داخلی و ... این روند را با وقفه مواجه می‌کرده، طولانی‌شدن فاصله زمانی میان مقاطع مختلف عملیات ساختمانی، تکمیل بخشی از بنا را به نوعی، مداخله در ساختار قبلی کرده‌است. چراکه، وقفه بین این گونه از مداخلات گاه چند ده سال زمان، تغییر نسل‌ها و به پیروی از آنها سبک‌های معماری را نیز همراه داشته‌است. برای نمونه، اجرای ازاره‌های مرمری و کاشی‌کاری‌های معرق قسمت‌های پائین ایوان جنوبی مسجد جامع، سده نهم ه.ق. انجام می‌گیرد (هنرفر، ۱۳۵۰: ۷۱). حال آنکه ساخت ایوان، مربوط به حدود سیصد سال پیش از این است (همان: ۷۰).

یکی از مهم‌ترین دلایل وقفه در روند ساخت و ساز مسجد جامع، ویرانی شهر اصفهان سده هشتم ه.ق. به سبب بروز اختلافات شدید مذهبی (ابن بطوطه، ۱۳۶۱: ۲۱۱؛ دهقان نژاد، ۱۳۸۶: ۴۱)، یورش مغول و خرابی‌های این خاندان طی حدود ۲۰۰ سال است که این روند را با وقفه‌ای طولانی مواجه ساختند (دهقان نژاد، ۱۳۸۶: ۴۲-۴۴).

نصب کتیبه‌ها، از دیگر مداخلات پرتعداد در این حوزه است. این کتیبه‌ها بیشتر دارای متنی بوده که پیامی را منتقل می‌ساخته است. نصب این کتیبه‌ها، سه دلیل اصلی داشته‌است. نخست، دلایل حکومتی که دربرگیرنده مواردی همچون مدح پادشاه، ذکر نام او و اقدامات و دستوره‌های مهم حکومتی است. به‌طور خلاصه، ابراز وجود حکومت از مهم‌ترین دلایل نصب کتیبه‌های گروه اول است. برای نمونه، در حاشیه طولانی ایوان جنوبی مسجد، بخشی از آیه‌های قرآن را به دستور شاه‌عباس ثانی برداشته‌اند تا کتیبه‌ای را به یادبود او و جدش، میان آن جای دهند (گالدیری (ب)، ۱۳۷۰: ۲۸)، (تصویر ۷). در مرحله بعد، بنابر دلایلی اعتقادی همچون کتیبه

بیشترین مداخلات در مسجد از لحاظ حجم فیزیکی، با این رویکرد صورت گرفته‌است. «این ساختمان در طی تاریخ بارها مورد تعمیر و مرمت قرار گرفته‌است.» (افشارنادری، ۱۳۸۰: ۵۸). به‌بیانی دیگر، جریان نگهداری، تعمیر و بازسازی‌ها و الحاقات موضعی به‌صورت آرام و پیوسته در طول حیات مسجد قابل پی‌گیری و رصد است که سبب تثبیت ساختار موجود و بخش‌های از دست‌رفته آن شده‌است. حجم اقدامات و کدهای به‌دست‌آمده در این باره، فراوان بوده و امکان بازگویی همه آنها نیست. ضمن اینکه، آنچه امروز به‌واسطه اشارات متون تاریخی، نتایج کاوش‌های باستان‌شناسی و مشاهدات میدانی قابل تشخیص و کدگذاری است، احتمالاً تنها بخشی از جریان مستمری است که به استواری کالبد منجر می‌شده‌است. از این رو پیش‌بینی اینکه، این دسته از مداخلات نسبت به سایر گونه‌ها از حجم بالاتری برخوردار بوده‌اند، کار دشواری نیست.

- مداخله و تکمیل ساختار موجود

بر اساس کدهای شناسایی شده از گسترده‌ترین مداخلات در مسجد جامع اصفهان، به‌لحاظ حجم کار انجام‌شده پس از دسته دوم، مداخلاتی هستند که وضع موجود بنا را تکمیل کرده‌اند. این مداخلات را بر اساس مقیاس مداخلات صورت‌گرفته، می‌توان در دو حوزه دسته‌بندی کرد. دسته نخست، شامل الحاق بخش‌هایی به اجزا و عناصر موجود؛ الحاق به اجزای مسجد و دسته دوم الحاق بخش‌هایی به شاکله کالبدی موجود؛ الحاق به کل مسجد است.

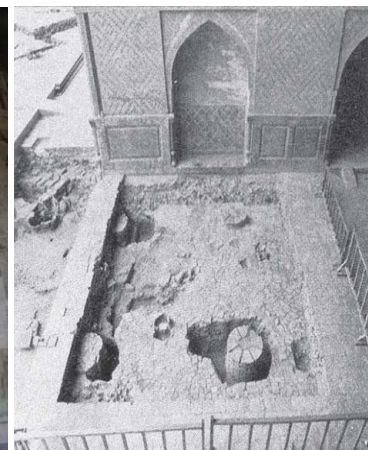
درباره دسته نخست، به مداخلاتی که اجزای کالبدی ناتمام مسجد موجود را تکمیل می‌کردند، می‌توان اشاره نمود. مهم‌ترین این اقدامات بازسازی کارهای تخریب‌شده، پردازش نهایی (ترتیب) کارهای گذشته و نصب کتیبه‌ها بوده‌است. بنابر اینکه ساخت بناهای عمومی و مذهبی در گذشته

تصویر ۶. ایوان ضلع شرقی، تخریب ستون‌های مسجد سده دوم هجری برای ساخت ایوان‌ها (نگارندگان).

تصویرهای ۴ و ۵. یکی از ستون‌ها و محراب گنبدخانه جنوبی، لایه‌های متعدد انسدود که به‌واسطه فرسودگی و بعضاً تغییرات سبکی انجام می‌شده‌است (نگارندگان).

سوره مؤمنون در گنبد نظام‌الملک که فاتحان سنی اصفهان در عمارت قبلی به‌عمل آورده‌اند (همان: ۳۰)، (تصویر ۸)، آوردن نام خلفای راشدین در کتیبه کاشی ایوان اصلی مدرسه مظفریه (معماریان، ۱۳۸۹: ۶۶) و نصب کتیبه‌هایی متعدد با مضامین شیعی که پس از رسمی‌شدن مذهب شیعه در سده‌های دهم و یازدهم هـ.ق.، چهره مسجد را دگرگون ساخت (همان: ۶۲). دسته سوم، کتیبه‌هایی است که اطلاعاتی را راجع به بنا ارائه می‌داده‌است. مانند کتیبه سردر شمالی مسجد که بیانگر آتش‌سوزی سال ۵۱۵ هـ.ق. و نوسازی بنای پس از آن است (آیت ... زاده شیرازی و دیگران، ۱۳۵۸: ۲۳)، (تصویر ۹). همچنین، کتیبه‌ای که درون صفت صاحب نصب‌شده که سده نهم هـ.ق. برای تاریخ تعمیرات و اصلاحات آن، آورده شده‌است (شیرازی، پیرنیا و ماهرانقش، ۱۳۵۸: ۲۵)، (معماریان، ۱۳۸۹: ۵۸) (بخش پائینی تصویر ۷).

دسته دوم، بیشتر مداخلاتی است که با پیوستن بخشی به افزایش سطوح برخی از فضاهای مستقر در حد محیطی مسجد جامع، به توسعه فضایی آن منجر می‌گشته‌اند. همچون پیوستن شبستان تیموری به انتهای جنوب‌غربی (تصویر ۱۰، بخش f) و یا تکمیل عملکردهای مورد نیاز مسجد در دوره‌های مختلف (توسعه عملکردی). از مهم‌ترین نمونه‌های این گونه توسعه، کتابخانه سلجوقی ضلع جنوب‌شرقی، مدرسه مظفری ضلع شرقی، مصلی ضلع غربی و مقبره علامه مجلسی انتهای شمال غربی مسجد جامع هستند (تصویر ۱۰، بخش‌های C-۱). در واقع، توسعه برون‌زای مسجد با این روش محقق می‌شده و خطوط مالکیتی بنا گسترش می‌یافته‌است. چراکه، مسجد به‌عنوان یک فضای عبادی که دارای رشد جمعیت است،

نه‌تنها به گسترش فضایی نیاز دارد بلکه به‌مثابه یک کانون و نهاد مهم اجتماعی طی نسل‌های مختلف با تغییرات پیش‌آمده، می‌بایست خود را برای پاسخ‌گویی به عملکردهای جدید مورد نیاز زمانه آماده می‌ساخته‌است.

هر دو دسته این مداخلات، بیشتر دخل و تصرفی در کالبد موجود نداشتند^{۱۳}. دربرابر، بخشی را بدان افزوده و الحاق می‌کردند. اگرچه گاه، مداخلات این دسته همچون نصب برخی کتیبه‌ها با اندکی تخریب همراه بوده با این‌همه، با هر هدفی که صورت می‌گرفته، مسجد را به‌عنوان یک مرکز فعال و مؤثر اجتماعی در کانون توجه همگان قرار می‌داده‌است.

– مداخله و تغییر ساختار موجود

در نهایت چهارمین گونه از مداخلات، جریان نوسازی و تغییرات ساختاری در مسجد است که بیشتر مواقع یکجا انجام می‌گرفت. این مداخلات، تمام یا بخش مهمی از مسجد را دست‌خوش تغییر و تحول قرار داده‌اند آن‌چنان‌که حوزه تأثیر آنها، بخش قابل توجهی از شاکله مسجد است. چنین مداخلاتی در دو بخش زیر، قابل دسته‌بندی هستند:

۱- مداخله در ساختار کلی مسجد: این مداخلات سبب تغییر در سبک معماری، خطوط مالکیتی، وزن حجمی و کالبدی یا نظام عملکردی از طریق افزودن عملکردی جدید شده‌اند که یکی از موارد زیر را دربرمی‌گیرند.

– تخریب و نوسازی کل مسجد: تخریب مسجد جامع سده دوم هـ.ق. و ساخت مسجد نو سده سوم هـ.ق. (ابونعیم اصفهانی، ۱۳۷۶: ۱۲۹؛ معماریان، ۱۳۸۹: ۲۰)، (تصویر ۱۰، بخش a).

– تغییر در سبک بنا: ساخت گنبدخانه‌ها و ایوان‌های چهارگانه که بر الگوی معماری بنا، تأثیر گذاشت.

تصویر ۹. کتیبه سردر شمالی مسجد که از آتش‌سوزی سده ششم هجری و بازسازی پس از آن اطلاع می‌دهد (نگارندگان).

تصویر ۷. کتیبه فوقانی آن مربوط به شاه‌عباس ثانی و کتیبه پائینی آن بیانگر تعمیرات سده نهم هجری است (نگارندگان).

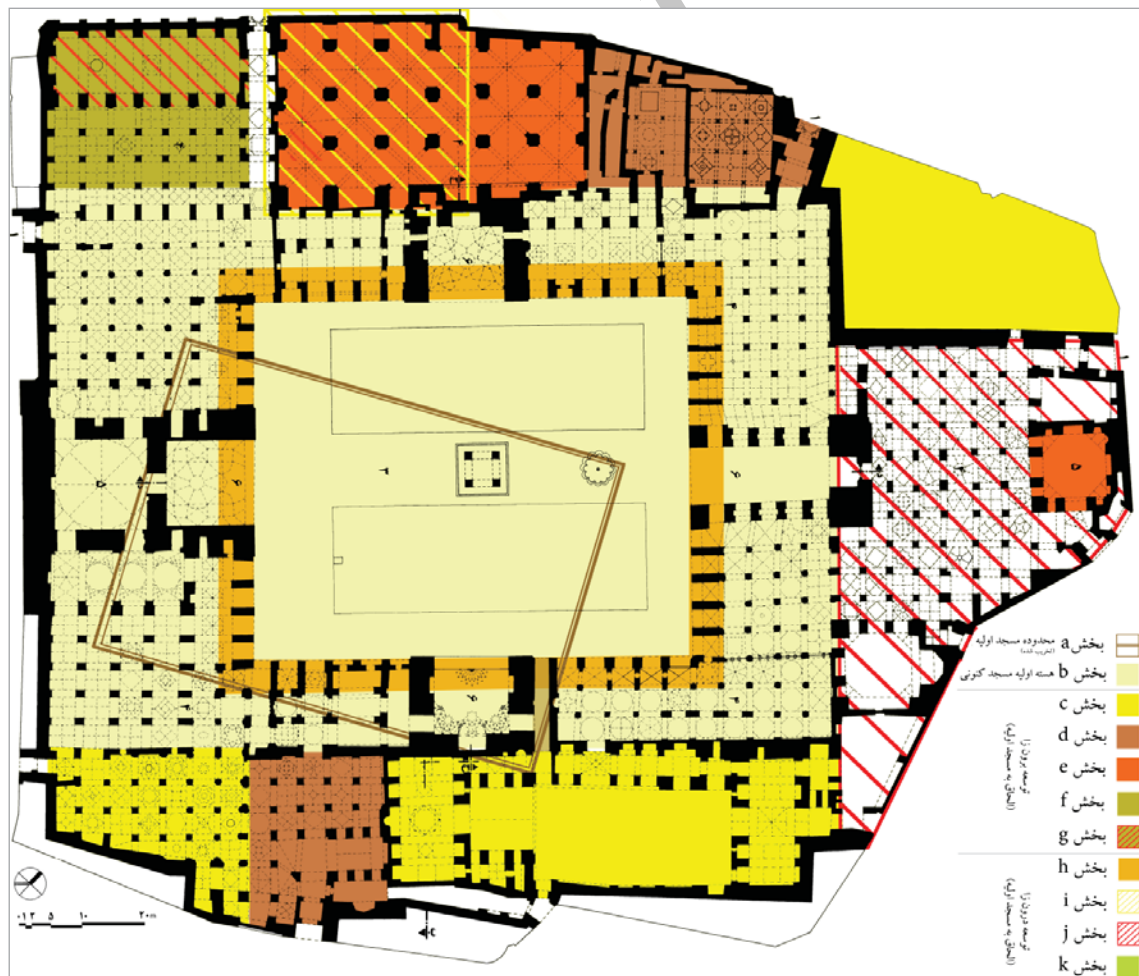
تصویر ۸. کتیبه سوره مؤمنون که فاتحان سنی اصفهان به گنبد نظام‌الملک الحاق کردند (نگارندگان).

و دیگران، ۱۳۵۸: ۲۵؛ هنرفر، ۱۳۵۰: ۷۲؛ گالدیری (ب) ۱۳۷۰: ۳۴ و گذار و دیگران، ۱۳۷۱: ۵۲) و ساخت شبستان تیموری انتهای جنوب غربی (تصویر ۱۰، بخش‌های f و g). البته جدای از توسعه درون‌زا، تغییراتی در مرز فضاها انجام می‌گرفت که بیشتر افزوده‌هایی بود که بین دو فضا صورت می‌گرفت. مانند گرفتن نوار شمالی ایوان شرقی از شبستان و ایجاد راهرو دسترسی به مدرسه مظفری (تصویر ۱۰، بخش k). میزان تغییرات ساختاری این‌گونه مداخلات در اجزای مسجد به استناد کدهای به‌دست‌آمده کمتر از مورد اول است.

- تغییر در خطوط ناظم و هندسه فضاها: این موضوع، بیشتر در قالب جهش دهانه در فضاها محقق می‌شد. مواردی که شناسایی شده شامل جهش دهانه در شبستان تیموری دوره صفوی (گالدیری (الف)، ۱۳۷۰: ۶۴)، (تصویر ۱۰، بخش g و تصویر ۱۱) و تخریب شبستان مسجد جامع سده سوم ه.ق. و ساخت نمازخانه اولجایتو در محل آن است (گرابار، ۱۳۸۵: ۹۶؛

۲- مداخله در ساختار اجزای بنا: این مداخلات به دگرگونی در بخش‌های مهم و نه تمامی مسجد منجر گشته‌اند. تغییر در هندسه پایه، محورهای اصلی، خطوط ناظم و حدود فضاهای داخلی از مهم‌ترین مؤلفه‌ها در این زمینه هستند که مهم‌ترین آنها در موارد زیر خلاصه می‌شوند.

- تغییر در حدود فضاهای داخل: در این بخش، معمولاً از طریق ساخت بخشی از فضای خالی مسجد و افزودن آن به فضای موجود مجاور به‌گونه‌ای توسعه درون‌زا در مسجد محقق می‌گردد. مانند افزایش یک دهانه به شبستان با کم کردن ابعاد صحن (گرابار، ۱۳۸۸: ۷۹)، (تصویر ۱۰، بخش h)، ساخت شبستان در زمین خالی، حد فاصل گنبد تاج‌الملک و شبستان شمالی مسجد و اضافه کردن آن به این شبستان سده ششم ه.ق. (همان: ۱۰۱ و ۶۹؛ آیت‌الله زاده شیرازی و دیگران، ۱۳۵۸: ۲۳)، ساخت شبستان بیت‌الشتاء سده نهم ه.ق. ضلع غربی، در محل مصلاقی قرن هشتمی البته در سطحی وسیع‌تر (آیت‌الله زاده شیرازی

تصویر ۱۰. مداخلات عمده ساختاری در مسجد جامع اصفهان (نقشه خام: اریک شرودر).

گالدیری (الف)، ۱۳۷۰: ۴۸)، (تصویر ۱۰، بخش ج). دو طبقه کردن نمای صحن مسجد در دوره ایلخانی که سیمای صحن را متحول ساخت، از دیگر مداخلات این دسته است که خطوط محیطی و ناظم‌نما را هم، تغییر داد (گالدیری (الف)، ۱۳۷۰: ۴۹ و ۵۰؛ معماریان، ۱۳۸۹: ۴۶).

آنچه درباره مداخلات ساختاری باید بیان داشت این است که بیشتر با تخریب همراه بوده‌اند (تصویر ۶). این مداخلات، بیشتر در بخش‌هایی اعمال شده که به دلایل متعدد، فرسایش زیادی را داشته‌اند و تعمیر آن بخش‌ها مقرون به صرفه نبوده‌است. ضمن اینکه، عوامل مداخله‌گر و شرایط زمینه‌ای نیز دخالت داشته‌اند آن‌گونه که می‌توان ریشه بیشتر مداخلات ساختاری را در شرایط سیاسی و اجتماعی جستجو کرد (افشار نادری، ۱۳۸۰: ۵۷). این امر، در پژوهشی جداگانه قابل مطالعه و بررسی است.

مداخلات مخرب، مداخلات حفاظتی

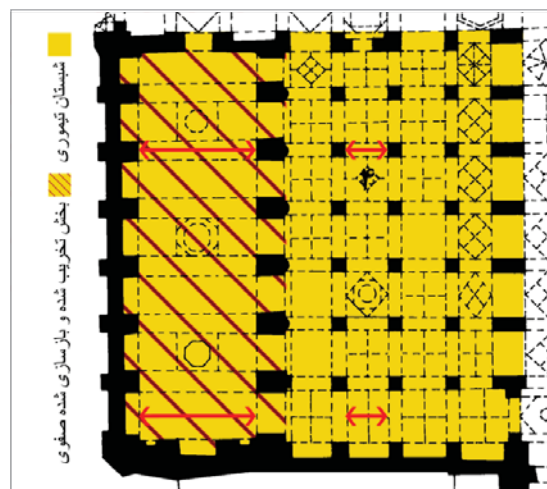
با دقت بر مداخلات شناسایی شده و دسته‌بندی کدهای علی، تعاملی و پیامدی تحقیق، دیده می‌شود که دسته نخست، مداخلاتی هستند که بخش یا بخش‌هایی از مسجد را تضعیف و تخریب کرده‌اند. این‌گونه مداخلات، از موضوع بحث این مقاله بیرون است. دسته دوم، آشکارا با تثبیت ساختار معماری مسجد، هدفی جز حفاظت بنا ندارند. این اقدامات، تغییر بارزی در وضع قبلی مسجد ایجاد نکرده و موجبات نگهداری^{۱۴}، تعمیر^{۱۵} و استحکام بخشی^{۱۶} بنای موجود را فراهم می‌ساخته‌اند آن‌چنان که، انجام آنها برای فعال بودن و کارکرد مطلوب بنا ضروری بوده‌است. دسته دوم، اقداماتی هستند که پا را فراتر از حفظ وضع موجود می‌گذارند و با نوسازی و الحاق بخش‌هایی به بدنه پیشین بنا، در اندیشه

ارتقا و تکمیل آن هستند. در این بخش، شاکله کالبدی بنا با تغییراتی مواجه شده‌است. این تغییرات، در ادبیات زمانه خود برای ارتقا، کمال بخشی و به‌روز کردن بنا برای تداوم، ارتقای کارکرد مسجد و یا پاسخ به کارکردهای تازه بوده‌است. درباره دسته سوم، میزان تغییرات کالبدی باز بیشتر می‌شود. مداخلات دسته سوم، گاه ساختار موجود را دست‌خوش تغییر قرار داده و با تخریب آن، ساختاری نو و متفاوت از قبل را جایگزین می‌کند.

بجز مداخلات دسته اول که به تخریب عامدانه مسجد منجر شده‌است، میان کدهای علی و پیامدی سه دسته دیگر مداخلات، اشتراکی معنادار وجود دارد که آن، تداوم فعالیت بنا، مستقیم یا غیرمستقیم در پس علت مبادرت به وجه غالب مداخلات در دسته‌های سه‌گانه است. بنابر تعریفی که از حفاظت در مقدمه مقاله ارائه شد، حفاظت فعالیت است که هدف آن تداوم و افزایش عمر یک اثر است و سایر کدهای تعاملی همچون نگهداری، مرمت، تعمیر و ... را از باب گستردگی معنای تخصصی خود دربرمی‌گیرد (Meraz, 2008:27). این مداخلات را در برابر مداخلات مخرب دسته اول، مداخلات حفاظتی نام‌گذاری کرده‌اند. چراکه، برآیند همه آنها مسجد را تا به امروز زنده و فعال نگه داشته و از حیات آن حفاظت کرده‌است. اگر وضع موجود مسجد تثبیت و تکمیل شده و اگر تغییری در آن حادث شده باشد، همه این مداخلات در ادبیات زمانه خود با هدف حفاظت از مسجد انجام پذیرفته‌است. در ادامه، پس از تبیین رویکرد مداخلات حفاظتی، این برداشت از حفاظت توضیح داده خواهد شد.

سازگاری با هدف تداوم کارکرد، رویکرد اصلی مداخلات حفاظتی

دو دلیل عمده کد علی غالب در مداخلات حفاظتی مسجد جامع اصفهان، قابل شناسایی است. دلیل نخست، درباره تمامی مداخلاتی است که با کدهای تعاملی نگهداری، تعمیر، استحکام بخشی و مرمت قابل شناسایی هستند و برای تداوم کارکرد مسجد صورت می‌گرفته‌اند. دلیل دوم، بیشتر مداخلاتی را دربرمی‌گیرد که با کدهای تعاملی تخریب و نوسازی، شناخته می‌شوند. به بیان دیگر، سازگاری مسجد با شرایط جدید برای تحقق کارکرد مطلوب آن یا پاسخ‌گویی به عملکردهای جدید مورد نیاز زمانه بنابر وقوع تغییرات در حوزه‌های اجتماعی مرتبط با مسجد است. در دسته نخست، مسجد به سبب نیاز به یک بنای عملکردی، همچون یک تکلیف شرعی و عرف اجتماعی لازم بود، آباد می‌ماند و حفاظت می‌گشت. این مداخلات، تلاش نسل‌های مختلف در این راستاست. بنای مسجد جامع، چونان سایر بناها به‌منظور

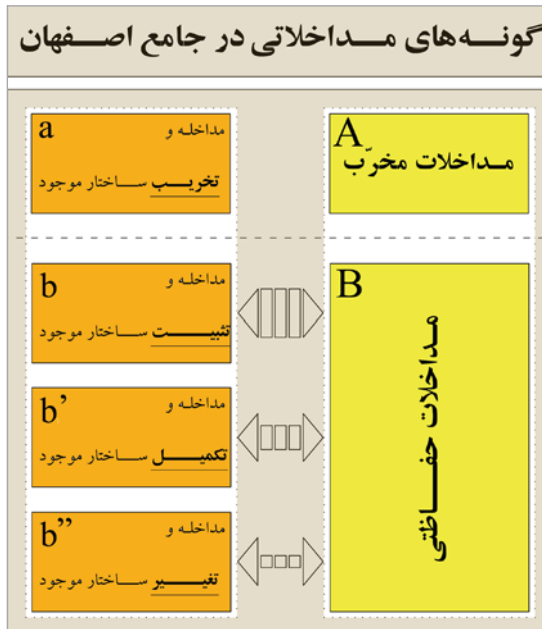
تصویر ۱۱. جهش دهانه، در دوره صفوی با تخریب بخشی از شبستان تیموری برای ساخت ایوان (نقشه خام، اریک شرودر).

هدف استمرار و تقویت کارکرد این بنای مذهبی صورت می‌گرفته‌است. مداخلات قابل توجهی که حکومت‌ها در این مسجد انجام داده‌اند و دربرگیرنده بیشتر مداخلات کلان و ساختاری است نیز، به‌گونه‌ای دیگر پایگاه اجتماعی و کارکردی مسجد و تقویت آن را تأیید می‌کند. حتی اگر در بسیاری موارد نظر حکومت‌ها مستقیم بر آن متمرکز نباشد. چراکه حضور حکومت‌ها در مسجد، رونق و تقویت جو تعامل اجتماعی و پیرو آن افزایش بنیه کارکردی مسجد را همراه داشته‌است. چنان‌که از این طریق، تطویل عمر مسجد بنابر تعریف ارائه‌شده، سبب حفاظت از آن می‌شده‌است.

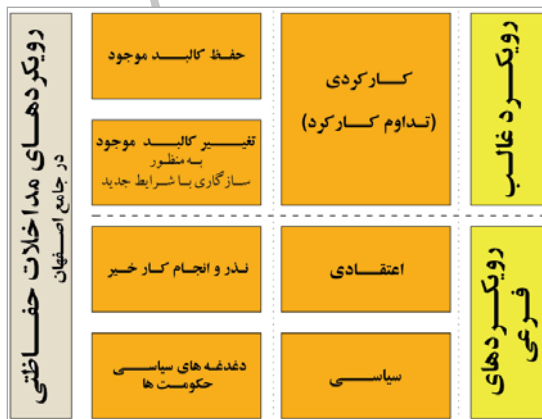
در تبیین رویکردهای مداخلات حفاظتی مسجد جامع اصفهان، یادآوری این نکته نیز ضرورت دارد که هرچند، این چهار رویکرد هم‌پوشانی‌هایی باهم دارند و یا جنس

تداوم کارکردهای مدنظر برای آن به رسیدگی، تعمیرات و درکل مداخلاتی نیاز داشت که در آن صورت می‌گرفت. این حوزه از مداخلات که هدف آنها تداوم کارکرد مسجد بود، یکی از رویکردهای اصلی مداخله در مسجد به‌شمار می‌رفت. در دسته دوم مداخلات، مسجد به‌عنوان یک مرکز فعال مذهبی با تمامی ابعادش در جامعه آن روز مطرح‌بوده که بسیاری از فعالیت‌های اجتماعی را پوشش می‌داده‌است (میرشاهزاده، ۱۳۸۷: ۲۱ و ۲۲). مسجد جامع به‌سبب کارکرد اجتماعی‌اش به جامعه وابستگی زیادی داشته به‌نحوی که بیشترین تغییرات انجام‌شده در طول تاریخ، متناسب با نیاز و فرهنگ کالبدی جامعه آن‌روز بوده‌است (همان: ۲۹). همچنین، با آگاهی از دگرگونی در شیوه زندگی نسل‌های مختلف، مسجد مدام به‌سبب مداخلات حفاظتی‌ای که در آن صورت می‌گرفته در حال پوست‌اندازی بوده و با شرایط جدید خود را سازگار می‌کرده‌است. بنابراین، می‌توان سازگاری یا شرایط جدید و با افاق تداوم کارکرد بنا را از دلایل عمده انجام مداخلات حفاظتی مطرح‌کرد و آن را مهم‌ترین رویکرد انجام مداخلات حفاظتی و به‌بیان دقیق‌تر، رویکرد غالب مداخلات حفاظتی در مسجد معرفی نمود.

البته در کنار این رویکرد اصلی، با جمع‌بندی کدهای علی، دو کد دیگر نیز در انجام مداخلات حفاظتی مسجد جامع اصفهان با گستردگی کمتری دیده می‌شوند؛ یکی نذر و انجام کار خیر براساس باورهای اعتقادی ازسوی مردم و دیگر تطمیع دغدغه‌های سیاسی حکومت‌ها. نکته ظریفی که در رویکردهای یادشده وجود دارد این است که هرچند این دو رویکرد جداگانه در انجام مداخلات وجود داشته لیکن، بازم حضور رویکرد کلان مداخلات حفاظتی در پشت صحنه مبادرت به آنها دیده می‌شود. درباره فعالیت‌های خیریه هم موضوع روشن است؛ این فعالیت‌ها آشکارا با

تصویر ۱۲. گونه‌بندی مداخلات در طول حیات جامع اصفهان (نگارندگان).

تصویر ۱۴. رویکردهای مداخلات حفاظتی در مسجد جامع اصفهان (نگارندگان).

تصویر ۱۳. دلایل عمده مداخلات حفاظتی در مسجد جامع اصفهان (نگارندگان).

آنها می‌تواند از برخی نظرگاه‌ها با دیگری متفاوت باشد باین‌حال، در تبیین آنها این نکته مهم است که هر یک از این رویکردها، مستقل از کدهای علی مداخلات حفاظتی مسجد بوده‌اند. به بیان دیگر، هدف اصلی مبادرت به آنها، تعیین رویکردشان بوده نه علل فرعی و ثانویه‌ای که مستقیم یا غیرمستقیم پیرو هدف اصلی این پژوهش، محقق شده‌اند. برای نمونه، هر چند افرادی که با رویکرد اعتقادی به مداخله در مسجد می‌پرداختند به‌طور ضمنی هم به تداوم کارکرد آن کمک می‌کرده‌اند لیکن، شخص جدای از این محاسبات و بنابر اعتقادات خود به‌قصد قربت این کار را انجام می‌داده‌است. آن‌گونه‌که در بسیاری از این مداخلات، افق حفاظت در ذهن وی پرتنگ نبوده بلکه، تکلیف شرعی بوده که او را بر انجام این کار برمی‌انگیخته است. همچنان‌که در برخی از این مداخلات، اولویت‌های حفاظتی مسجد لحاظ نمی‌شده یا گاه، آسیب‌هایی بر بدنه بنا وارد می‌شده‌است. اگرچه در بسیاری موارد، این دو عامل برهم منطبق بوده‌اند.

از این‌رو، در یک جمع‌بندی اجمالی می‌توان تداوم کارکرد را رویکرد کلان مداخلات حفاظتی مسجد قلمداد کرد. در شکل غالب این رویکرد، با حفظ وضع موجود یا تغییر آن، سازگار کردن مسجد با شرایط، اقتضانات و سلیقه‌های روز رخ می‌داده‌است. در سطحی محدودتر هم با رویکردهای وابسته به مؤلفه‌های اعتقادی مردم و سیاسی حکومت‌ها به‌منصه ظهور می‌رسیده‌است. این مهم، در پس گونه‌های مختلف مداخلات حفاظتی مسجد وجود داشته و توجه بدان در فهم کیفیت حفاظت مسجد، از اهمیت بسیاری برخوردار بوده‌است.

واکاوی دلایل محوریت کارکرد در مداخلات حفاظتی

در گذشته، فهم ماهیت یک بنا با فهم امروزین یک بنای تاریخی متفاوت بوده چراکه این امر، بر اتخاذ رویکرد حفاظت از آن تأثیرگذار بوده‌است. از آنجاکه در این مقاله، سخن از فرهنگ حفاظت در گذشته مسجدی است که هنوز تفکر تاریخی یا میراثی بر آن وجود نداشته‌است، لازم دیده‌شد تلقی موجود از بنا در گذشته باز شود تا پیرو آن، فهم چرایی برگرفتن رویکرد حفاظتی از آن هم، بهتر صورت پذیرد.

بناهای مذهبی در گذشته، با کارکرد اجتماعی‌شان موضوعیت و موجودیت می‌یافته‌اند. مسجد، به‌سبب نیاز به محلی برای انجام فرائض عبادی جمعی و فعالیت‌های وابسته به آنها، بنا می‌شده‌است. تاجایی که می‌توان بیان داشت که آنچه درباره بناهای مذهبی در گذشته معماری ایران آشکار است، اصالت کارکرد است.^{۱۷} برای نمونه مقدسی،

درباره مسجد جامع اصفهان این‌چنین بیان می‌دارد: «من پس از جامع مصر، نماز آبادتر از جامع ایشان ندیده‌ام.» (مقدسی، ۱۳۶۱: ۵۷۹) مافروخی نیز درباره اهمیت این مسجد چنین می‌گوید: «برای اقامه هر نماز کمتر از پنج هزار در آنجا گردنمی‌آمد و در کنار هر جریزی مسند شیخی بود که گروهی از طالبان علم دور او را گرفته بودند و به تحصیل علم اشتغال داشتند.» (مافروخی، ۱۳۸۵: ۶۲) در جایی دیگر، همین نویسنده کتابخانه مسجد را مورد توجه قرارداده و درباره میزان کتاب‌ها و استفاده‌کنندگان از آنها سخن می‌گوید (همان: ۶۳). در تعبیری دیگر، آراستگی مسجد به‌سبب مناظره فقیهان و مباحثه عالمان و مجادله متکلمین و پندهای واعظین است (هنر فر، ۱۳۵۰: ۷۹). به بیان دیگر، این تاریخ‌نگاران در نوشته‌هایشان کارکرد بنا را محور توصیف آن قرار می‌دهند. نمونه‌هایی از این دست کم نیست که بیشتر آنها با تصریح شریعت اسلام رابطه دارند به‌گونه‌ای که آبادانی مسجدها را وابسته به اقامه نماز (عملکردشان) می‌دانند.^{۱۸}

در دین اسلام، احادیث بسیاری هست که بر محوریت فعل عبادت در مسجدها نه وجه مادی و کالبدی آنها دلالت دارد.^{۱۹} آن‌چنان‌که در روایتی خرابی مسجد به‌سبب نماز نخواندن در آن بیان شده‌است (حرّعاملی، ۱۴۱۶، ج ۳: ۴۸۴) و «... عظمت مساجد، به زنده‌نگهداشتن آنها با یاد خدا ... است، نه به دیوارهای بلند و قبه‌های رفیع و ستون‌های برافراشته و گلدسته‌های سربه‌فلک کشیده...» (جناتی، بی‌تا: ۴۰). ازین‌رو طبیعی است که مسجد با کارکردش نه کالبدش، جایگاه خاصی می‌یافته‌است.^{۲۰}

بنابراین، حفاظت و تمامی مداخلاتی که در آن صورت می‌گرفته نیز، بر مدار تداوم همین نگاه کارکردمحور طرح‌ریزی می‌شده‌است. مسجد ساخته می‌شده چون نیاز عملکردی به آن وجود داشته و حفاظت می‌شده چون به تداوم آن عملکرد، احتیاج بوده‌است. این مهم، معیار اتخاذ و ارزیابی رویکردهای حفاظتی مسجدها در گذشته بوده‌است. به‌دیگر بیان، برای هر بنا چونان دیگر پدیده‌های مادی، دوره‌ای طبیعی میان تولد تا مرگ آن متصور بوده که این دوره، دوران حیات اثر به‌شمار می‌رفته‌است. در این دوران، یک بنای عمومی یا مذهبی مانند مسجد وظیفه‌ای برای تعریف می‌شد که آن را به‌انجام می‌رساند یا به‌تعبیری دیگر، بستر تحقق رویدادی اجتماعی را فراهم می‌آورد. رسالت حفاظت و به زبان ساده افزایش طول این دوره، برای تداوم کارکرد آن است.

این‌گونه برداشت از بنای تاریخی و پیرو آن، اتخاذ رویکرد حفاظتی یادشده از وجهی با تعریف‌هایی که اکنون از حفاظت شده، دست‌کم در حوزه نظر به‌هم نزدیک است. امروزه نیز

متن زندگی مردم به حاشیه رفته و فراموش می‌شده‌است. آن‌چنان‌که، در حفاظت امروز نیز بر این امر تأکید می‌شود که فراموشی و بی‌توجهی، از مهم‌ترین عوامل آسیب‌رسان به یک بنا است (Dutt and Thakur, 2007: 55; Dyches, 1991: 3; Pickard, 2001: 123, 1).

بنابراین، حضور مسجد جامع اصفهان در متن زندگی جامعه، از طریق مداخلاتی بوده که توانسته آنها را با شرایط جدید سازگار کند و هراسی هم از این تغییرات نبوده‌است. نتیجه آن شده که مسجد توانسته طی سالیان طولانی، از نقش پرنگی در عرصه شهر اصفهان برخوردار باشد به نحوی که، تاریخ اصفهان و مسجد جامع درهم تنیده و بهم بافته شده‌است (آیت... زاده شیرازی، ۱۳۶۰: ۱۴۷). این مداخلات، امکان حضور فعال و مثبت اثر را فراهم کرده و در معنای واقعی کلمه، از آن حفاظت کرده‌اند.^{۲۱} با این حال، فهم این نکته که حفاظت، انجماد کالبد نبوده بلکه فراتر از آن تداوم حضور مؤثر اثر است، نیاز به درایتی دارد که خرد تاریخی متولی امر حفاظت در مسجد جامع اصفهان، از آن برخوردار است. نتیجه این درایت آن است که این بنا امروز هنوز زنده است و نفس می‌کشد آن‌گونه که به یاری نفس مسیحایی‌اش همه کسانی را که از گرفتاری‌های روزمره بدان پناه می‌برند، سرزنده و آرام می‌گرداند.

حفاظت به مجموعه اقداماتی گفته می‌شود که سبب تداوم عمر بنا می‌شوند (آیت... زاده شیرازی، ۱۳۸۲: ۶ و ۷) و بنا تا زمانی زنده است که کارکرد اجتماعی آن برقرار باشد. به سخن دیگر «بهترین راه برای محافظت از بناهای تاریخی برخلاف ایشیا، تداوم‌بخشیدن به استفاده از آنهاست.» (همان) که استفاده از بنا، در زمره بهترین راه‌های حفاظت از آن است (Douglas, 2002: 1-10). امروزه در بسیاری از نظریه‌های موجود، حفاظت در نگهداری صرف از کالبد نیست بلکه، تداوم حضور مؤثر بنا در محیطی که در آن است و داشتن نقش فعال و نه منفعل، استفاده واقعی از آن، از مهم‌ترین ویژگی‌های حفاظت مطلوب است (Feilden, 2003: 10). حتی اگر در این مسیر، مداخلاتی نیز می‌بایست در بنا صورت‌پذیرد. در این مسیر، حفاظت تنها به تعمیر و نگهداری محدود نمی‌شود آن‌چنان‌که، گستره وسیعی از اقدامات را در برمی‌گیرد (Meraz, 2008: 27). از این نظرگاه، حفاظت در مسجد جامع اصفهان با حفاظت کنونی در سطوح بنیادی مقارنت دارد با این تفاوت که میزان مداخلات مستقل، موضوعیت نداشته تا آنجا که در برخی موارد برای تداوم کارکرد مسجد تخریب نیز، انجام شده‌است. چراکه، حیات مسجد در گرو سازگاری آن با شرایط جدید بوده و اگر مسجد به‌لحاظ باورهای اعتقادی، عملکردی، سبک معماری و ... با اقتضانات جدید هماهنگ نمی‌شده کم‌کم از

نتیجه‌گیری

در پایان، این‌گونه می‌توان بیان داشت که آنچه مسجد جامع اصفهان را تا به امروز زنده نگهداشته و از آن حفاظت کرده بجز مداخلات ویرانگر طبیعی که کم و بیش هم‌گزیری از آن نیست و معدود مداخلات ویرانگر انسانی؛ حجم بالای مجموعه مداخلات حفاظتی بوده که موجبات حفاظت از مسجد را فراهم ساخته‌است. مداخلات حفاظتی صورت‌گرفته در مسجد را به‌واسطه نوع تعاملشان با ساختار موجود مسجد می‌توان به سه گونه اصلی؛ مداخلات با محوریت تثبیت کالبد موجود، تکمیل و تغییر در آن، تقسیم‌بندی کرد. این‌چنین مداخلاتی، طیف گوناگونی از فعالیت‌های ساختمانی همچون: نگهداری، تعمیر، استحکام‌بخشی، مرمت، بازسازی و نوسازی را در برمی‌گیرد. حتی، تخریب هم در میان موارد بالا قابل جای‌گیری است لیکن، هدف و رویکرد اصلی از انجام تمامی این اقدامات و رویکردها جدای از همه عوامل مداخله‌گر و زمینه‌ای موجود در کدهای گردآوری‌شده، سازگار ساختن مسجد با شرایط جدید و اقتضانات گونه‌ای از زندگی بوده که تفاوت‌هایی با انتظاراتی داشته که زمان ساخت بنا وجود داشته‌است. در واقع، رویکرد تداوم کارکرد مسجد به‌عنوان غایت اصلی مداخلات، در گرو این سازگاری دیده شده‌است. در مرحله بعد و ذیل این رویکرد، به‌ترتیب حجم و میزان مداخلات صورت‌گرفته، می‌توان از رویکرد اعتقادی مردم و رویکرد سیاسی حکومت‌ها یاد کرد. نکته مهم در این میان، اصالت رویکردهای مداخلاتی و فرعی و تبعی بودن میزان و نوع مداخلاتی است که برای تحقق این رویکردها، مورد توجه بوده‌است. به‌بیان دیگر، کالبد و میزان دخل و تصرف در آن، معیار تعیین‌کننده‌ای در کمیّت و کیفیت مداخلات نبوده‌است. در برابر، تداوم کارکرد بنا یا همان ایفای نقشی فعال در گستره جامعه، معیار اصلی در این زمینه به‌شمار می‌رفته‌است.

پی‌نوشت

- ۱- منظور از مداخلات حفاظتی، هرگونه دخالتی است که از طریق اقدامات حفاظتی مانند استحکام‌بخشی، مرمت، احیا و... در بنا صورت می‌پذیرد.
- ۲- داشتن پیش‌زمینه در خصوص تاریخ مداخلات و تحولات کالبدی بنا، به فهم سریع‌تر و بهتر این مقاله کمک می‌کند. در این زمینه، نوشته ارزشمند دکتر عبدا... جبل عاملی (۱۳۸۷) با عنوان "مسجد جامع اصفهان" و کتابی با همین عنوان از دکتر غلامحسین معماریان (۱۳۸۹) توصیه می‌شود.

3-Grounded Theory

این راهبرد، یک راهبرد استقرایی است که توسط گلاسر و استراس در سال ۱۹۶۷ در حوزه پرستاری و برای بهبود روند درمان بیماران طرح‌ریزی و سپس توسط ایشان و همین‌طور افرادی چون کوربین توسعه یافت. محققین معماری نیز با توجه به ویژگی‌هایی که این روش کیفی دارد، از آن بهره‌جستند. در ایران و در حوزه معماری آن، رواج این روش سابقه‌ای ۲۰ ساله دارد. امروزه این روش، از روش‌های کارآمد در تحقیقات کیفی محسوب می‌شود. از مهم‌ترین منابع این روش می‌توان به دو کتاب زیر اشاره نمود.

Glaser, B. G. and Strauss, A. L. (1967). *The discovery of grounded theory: strategies for qualitative research*. Chicago: Aldine.

Strauss A. L. and Corbin J. (1998). *Basics of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory*. California: Sage.

۴- در این تحقیق، هر مداخله یک کد محسوب شده است. دلیل هر مداخله کد علی، نوع و شکل تحقق آن کد تعاملی و نتیجه‌ای که موجب می‌شود کد پیامدی آن مداخله شناخته می‌شود.

۵- نظر به اینکه در این مطالعه، داده‌های اولیه اطلاعات مکتوب هستند، از روش پیشنهادی استراس و کوربین برای تحلیل داده‌ها استفاده شده است (Strauss and Corbin, 1998).

۶- منظور از تخریب کل مسجد، تخریب مسجد ساخته شده سال ۱۵۶ هـ. ق. برای ساخت مسجدی بزرگ‌تر در سده سوم هـ. ق. و منظور از تخریب اجزای مسجد، بخش‌هایی است که در دوره‌های مختلف تخریب و در جای آن عناصر دیگری شکل می‌گرفت. مانند تخریب ستون‌های مسجد سده سوم هـ. ق. و ساخت ایوان‌های آن در دوره سلجوقی.

7- Structure

ساختار (کالبدی)؛ مجموعه روابط میان عناصر اصلی کالبدی است که کلیت یک پارچه مسجد را شکل داده است. عناصر اصلی مسجد شامل صحن، شبستان، ایوان و گنبدخانه است که در گذر زمان شکل گرفته است. در مقیاس جزء فضاها نیز عناصر اصلی آنها محوریت دارد.

۸- حمیدی در دو اثر خود، به نقش و اهمیت ساختار یک کالبد تاریخی در احیا و تداوم حیات آن، البته با تمرکز بر شهر تاریخی، اشاره می‌نماید. برای آگاهی بیشتر در این زمینه رجوع شود به:

حمیدی، ملیحه (۱۳۷۰). استخوان‌بندی اصلی شهر؛ روشی در باززنده‌سازی بافت‌های تاریخی، تهران: دانشگاه تهران.

_____ (۱۳۷۶). استخوان‌بندی شهر تهران، جلد اول، تهران: سازمان مشاور فنی و مهندسی شهر تهران.

9- Properties

10-Categories

۱۱- جز درباره چهار ایوانه شدن مسجد که از دلایل آن به اختلافات فرقه‌های متعدد در آن زمان هم اشاره شده ولی این مداخله با اینکه تخریب هم داشته، به دلایلی که در جای خود بیان خواهد شد در حوزه مداخلات مخرب دسته‌بندی نمی‌شود.

۱۲- برای نمونه، جامع یزد طی حدود ۱۰۰۰ سال (از سده سوم هـ. ق. تا دوره پهلوی) و جامع اصفهان طی حدود ۱۲۰۰ سال (از سده دوم هـ. ق. تا کنون)، تکمیل شده و به وضعیت امروزی رسیده‌اند.

۱۳- نهایت دخل و تصرف این مداخلات در کالبد، به تغییراتی برای ایجاد دسترسی بین بخش اضافه شده و مسجد منحصر می‌شده است. مانند تغییراتی که در ایوان شرقی و ضلع شمالی آن برای ایجاد ارتباط میان مدرسه و مسجد صورت گرفته است (گالدری الف)، (۱۳۷۰: ۳۹). کدهای شناسایی شده در این خصوص محدود هستند.

14- Preservation

15- Repair

16- Consolidation

۱۷- یادآوری این نکته ضروری است که کارکرد یک مسجد، صرف فعالیت فیزیکی نمازخواندن یا سایر مناسک مذهبی نیست بلکه در اینجا کارکرد در معماری به معنای وسیع آن در گذشته، فایده‌داشتن و مفیدبودن، مورد نظر است؛ تمامی فایده‌هایی که بر یک بنا مترتب است و کارآیی که از آن انتظار می‌رفته است. درباره جامع اصفهان، فراهم‌آوردن بستر تحقق تمامی مناسک فردی و جمعی با طیف وسیع عملکردهای جانبی مورد نیازشان و همین‌طور رویدادهای اجتماعی که در مسجد به وقوع می‌پیوسته، منظور است. برای آگاهی بیشتر در خصوص منظور مقاله از مقوله کارکرد در معماری، رجوع کنید به معنای عملکرد معماری در دوران پیشامدرن در مقاله "عملکردگرایی و معنای عملکرد" (غریب‌پور، ۱۳۸۶: ۷۴ و ۷۵).

۱۸- الصلاة عمران المساجد؛ نقلی معروف میان علمای حوزه است.

۱۹- از حضرت علی (ع) نقل است که «مساجد به صورت ساده ساخته می‌شود نه کنگره‌دار» چراکه کنگره‌دار بودن بنای مسجد در آن دوره، نسبت به وضعیت ساختمان‌ها، نوعی تجمل و تزئین محسوب می‌شده است (حرّ عاملی، ۱۴۱۶: ۴۹۴). در جایی دیگر آورده شده که «مساجد، کاخ‌هایی برای افتخار نیستند بلکه برای خضوع و خشوع و عبادت و بیان آداب اسلامی و مناجات و نیایش‌اند. عظمت مساجد، به زنده نگه‌داشتن آنها، با یاد خدا و امر به معروف و نهی از منکر و ارشاد مردم به راه مستقیم است، نه به دیوارهای بلند و قبه‌های رفیع و ستون‌های برافراشته و گلدسته‌های سر بفلک کشیده... مسجد پیامبر در صدر اسلام، با آن وضع ساده‌ای که داشت، آن هیبت و عظمت معروف را دارا بود، بدون اینکه سادگی، از قدر و جلال آن بکاهد.» (الجناتی، بی تا: ۴۰).
۲۰- البته این بدان معنا نیست که در مداخلات حفاظتی صورت گرفته در جامع اصفهان، کالبد موجود بی ارزش تلقی شده باشد بلکه ساختاری ترین تغییرات مانند ساخت ایوان‌ها و تغییر در الگوی مسجد قبلی با لحاظ تهرانگ قبلی و با احترام و تبعیت از هندسه زیرنقش مسجد قبلی، انجام گرفته است؛ استفاده حداکثری از سازه موجود در احداث سازه جدید از دیگر شواهد این ماجراست. اما مهم این است که کالبد هدف و معیار مداخله نبوده بلکه تداوم فعالیت بنا رویکرد اصلی تمامی مداخلات حفاظتی صورت گرفته در مسجد است.

۲۱- البته مشخصه‌ها و حدود و ثغور مداخلات انجام شده نیز در جای خود بحثی مهم است که می‌بایست بدان پرداخته شود.

منابع و مأخذ

- ابن بطوطه، محمد بن عبدالله (۱۳۶۱). سفرنامه ابن بطوطه، ترجمه محمدعلی موحد، تهران: علمی و فرهنگی.
- ابونعیم، حافظ (۱۳۷۶). ذکر اخبار اصفهان، ترجمه نورالله کسایی، تهران: سروش.
- اثیر، عزالدین علی بن (بی تا). کامل؛ تاریخ بزرگ اسلام و ایران، ترجمه ابوالقاسم حالت، ج ۱۹، تهران: مؤسسه مطبوعاتی علمی.
- افشارنادری، کامران (۱۳۷۶). مسجد جامع اصفهان، معمار، ش (۵۶)، ۶۲-۱۲.
- انصاری، محمدحسن جابری (۱۳۷۸). تاریخ اصفهان، ویرایش جمشید سروشیار (مظاهری)، اصفهان: مشعل.
- براندی، سزاره (۱۳۸۷). تئوری مرمت، ترجمه پیروز حناچی، تهران: دانشگاه تهران.
- پیرنیا، محمدکریم (۱۳۶۲). معماری مساجد ایران راهی بسوی ملکوت، فصلنامه هنر، ش (۳)، ۱۳۶-۵۱.
- جبل عاملی، عبدالله (۱۳۸۷). مسجد جامع اصفهان، اصفهان: خانه معماران آرمانشهر، بازیابی شده در تاریخ ۲۰ آبان ۱۳۹۰، <http://www.armanshahr.org>. منتشر نشده.
- الجناتی، ابراهیم (۱۹۶۷). المساجد و احکامها فی التشریح الاسلامی، نجف اشرف.
- حرّ عاملی، محمدبن حسن (۱۴۱۶). وسائل الشیعه، جلد سوم، قم: مؤسسه آل‌البیت لإحياء التراث.
- حمیدی، ملیحه (۱۳۷۰). استخوان بندی اصلی شهر، روشی در باززنده‌سازی بافت‌های تاریخی، تهران: دانشگاه تهران.
- _____ (۱۳۷۶). استخوان بندی شهر تهران، جلد اول، تهران: سازمان مشاور فنی و مهندسی شهر تهران.
- دهقان‌نژاد، فاطمه (۱۳۸۶). بافت قدیم نصف جهان، اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
- ریاحی، محمدحسین (۱۳۷۵-۷۴). حریق مسجد جامع اصفهان در عصر سلجوقی، فرهنگ اصفهان، ش (۳ و ۲)، ۲۳-۱۸.
- شیرازی، باقر آیت ا... زاده؛ پیرنیا، محمدکریم و محمود، ماهرالنقش (۱۳۵۸). مساجد جامع ایران: مسجد جامع اصفهان، تهران: موزه رضا عباسی.

- _____ (۱۳۶۰). سیری در شناخت هنر معماری ایران، فصلنامه هنر، ش(۱)، ۱۳۸-۵۹.
- _____ (۱۳۸۲). حفاظت بناهای تاریخی، هفت شهر، ش(۱۱)، ۱۳-۶.
- _____ (۱۳۸۶). مسجد جامع اصفهان دایره‌المعارف معماری ایران است، تهران: ایکوموسایران
- (شورای بین‌المللی ابنیه و محوطه‌های تاریخی)، بازیابی شده در تاریخ ۱۵ دی ۱۳۹۰، <http://www.iranicosmos.org>.
- _____ (۱۳۷۰ الف). مسجد جامع اصفهان، ترجمه عبدالله جبل عاملی، ج ۳، تهران: سازمان میراث فرهنگی،
- _____ (۱۳۷۰ ب). مسجد جمعه اصفهان در دوران آل بویه، ترجمه حسینعلی سلطان‌زاده پسپان، تهران: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران.
- _____ (۱۳۸۶). عمکردگرایی و معنای عملکرد، هنرهای زیبا، ش (۳۰)، ۷۴ و ۷۵.
- _____ (۱۷۳۱). آثار ایران، ترجمه ابوالحسن سروقد مقدم، مشهد: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی.
- _____ (۱۳۸۸). مسجد بزرگ اصفهان، ترجمه محمدعلی موسوی فریدنی، اصفهان: مانی.
- _____ (۱۳۸۵). محاسن اصفهان، ترجمه حسین بن محمد آوی، ویرایش محمدرضا زاده‌هوش، اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
- _____ (۱۳۸۹). غلامحسین (۱۳۸۹). مسجد جامع اصفهان، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری.
- _____ (۱۳۶۱). احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم، ترجمه علینقی منزوی، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
- _____ (۱۳۸۷). شاهین (۱۳۸۷). مسجد جامع اصفهان، پویش محوری فضا در اعجازی از نور، دانش‌نما، ش(۱۶۱ و ۱۶۲)، ۳۰-۱۸.
- _____ (۱۳۵۰). لطف الله (۱۳۵۰). گنجینه آثار تاریخی اصفهان، اصفهان: کتابفروشی ثقفی.
- Coremans, P. (1969). **The Training of Restorers in Problems of Conservation in Museums**. Travaux et publications de l'icom 8(ed.), Paris: Editions Eyrolles.
- Dutt, A. K. & Thakur, B. (2007). **City, Society and Planning: Essays in Honour of Prof. A.K. Dutt**. New Delhi: Concept Publication.
- Dyches, A. (1991). Demolition by Neglect: What the Experts Say. **Preservation Progress** (The Preservation Society of Charleston). Vol. 35, No.5. 3-4.
- Feilden, B. M. (2003). **Conservation of Historic Building**. (third edn). Burlington: Architectural Press.
- Glaser, B. G. & Strauss, A. L. (1967). **The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research**. Chicago: Aldine.
- Harries, K. (1993). Thoughts on a non-Arbitrary Architecture. In **Dwelling, Seeing, and Designing: Toward a Phenomenological Ecology** (Sunny Series in Environmental and Architectural Phenomenology). Seamon, D. (ed.), Albany: State University of New York Press, pp. 41-60.
- House of Lords (Science and Technology Committee). (2006). **Science and Heritage**. London: The Authority of the House of Lords.
- Meraz, F. A. (2008). **Architecture and Temporality in Conservation Philosophy**. PhD thesis, Nottingham University.
- Pickard, R. (2001). **Management of Historic Centres**. London: Spon Press.
- Urbani, G. (1969). The Science and Art of Conservation of Cultural Property, In **Historical and Philosophical Issues in the Conservation of Cultural Heritage**. Stanley Price et al (eds.). Los Angeles: Getty Conservation Institute.
- Strauss A. L. and Corbin J. (1998). **Basics of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory**. California: Sage.